

М.В.Левківський,
доктор педагогічних наук, професор;
О.В.Вознюк,
учитель
(ЗОШ №3 м.Житомира);
Т.В.Недашківська,
учитель
(Житомирський педагогічний ліцей)

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються два аспекти соціально-правової відповідальності особистості (підсвідомий та свідомий), ставиться завдання їх сполучення та розкриваються чинники процесу формування усвідомленої відповідальності як здатності до саморефлексії і орієнтації на потенційно-можливий аспект дійсності

Існування як людини, так і суспільства залежить, головним чином, від ступеня їх інтеграції, що виявляється у процесі узгодження культурно-історичної, соціально-економічної, ціннісно-світоглядної тенденцій їх розвитку.

Ступінь інтеграції індивіда і суспільства визначається, головним чином, рівнем соціальної відповідальності людини як особистості, котра постає як сукупність суспільних відносин. Відповідальність, як одна з “генералізуючих якостей людини”, як результат “інтеграції всіх її психічних функцій та суб’єктивного сприйняття нею навколишнього світу, емоційного ставлення до обов’язку” [1 : 87] може розумітися як здатність особистості дотримуватися у своїй життєдіяльності загальноприйнятих суспільних норм поведінки [2].

У вітчизняній педагогіці одним із перших відповідальність як соціальну особистісну якість розкрив А.С.Макаренко, за яким включення вихованців у систему відповідальних залежностей є визначальною умовою формування відповідальності особистості. У педагогіці В.О.Сухомлинського відповідальність розглядається як здатність особистості самостійно формулювати зобов’язання, виконувати їх і здійснювати самооцінку та контроль. Сучасне трактування проблеми формування особистості розроблено І.Д.Бехом, який розглядає відповідальність як якість, що концентрує усвідомлений індивідом загальнозначущий обов’язок, повинність у вчинку, передбачає визнання людиною своєї причетності до соціального і природного буття, своєрідний підсумок самоусвідомлення. У сучасних наукових дослідженнях І.Д.Беха, Т.Г.Гаєвої, Т.С.Колесіної, О.Л.Кононко, М.В.Левківського, А.В. Лопуховської, Т.В.Морозкіної, М.В.Савчина, І.А.Уледової розкриваються психологічні механізми формування у дітей різного віку відповідальності, яка оцінюється як особливий мотив людських вчинків, смисловий принцип регуляції поведінки.

Проблема відповідальності особистості представлена у роботах філософів С.Ф.Анісімова, Н.О.Головко, О.Г.Дробницького, Р.Косолапова, В.Маркова, О.І.Ореховського та ін. і стосується співвідношення об’єктивної необхідності та реальної свободи. У філософії свобода розглядається як оптимальна форма зв’язку людини з іншими людьми. Першоелементом свободи є вибір, який передбачає самообмеження, відмову від певних можливостей з метою виділення такої, яка є головною у відповідній ситуації. Моральна відповідальність характеризується як сукупність об’єктивних вимог, поставлених суспільством, колективом до окремих своїх членів у вигляді моральних принципів, норм, що виражають суспільну необхідність. Ще один напрям розгляду відповідальності у філософському аспекті полягає у поєднанні її з поняттям обов’язку. На думку О.Г.Дробницького, межі обов’язку, здатність людини до виконання обов’язку й умови її правоти або провини складають її відповідальність.

Відповідальність щільно пов’язана з самоконтролем. Якщо людина бере відповідальність за життєві події на себе, то це є показником інтернального (внутрішнього) локусу контролю (І. Роттер). Якщо ж людина приписує відповідальність за життєві події зовнішнім чинникам, то це свідчить про те, що їй властивий екстернальний (зовнішній) локус контролю. Дослідження виявили, що відповідальність людини пов’язана, головним чином, з інтернальним чи змішаним (інтернально-екстернальним) локусом контролю, в той час, коли суто екстернальний локус контролю не виявився таким, що корелює з відповідальною поведінкою [3]. Отже, відповідальність людини впливає з її здатності регулювати свою поведінку, виходячи з внутрішнього локусу контролю. Зрозуміло, що внутрішній та зовнішній локуси контролю співвідносяться з такими аспектами психічних функцій людини, як інтра- та екстравертованість, які, в свою чергу, пов’язані з активністю відповідно лівої та правої півкуль головного мозку людини.

Правопівкульова активність характерна для таких учнів, яких можна назвати “літераторами”, що відрізняються імпульсивністю поведінки, недостатньою її організацією, низьким суб’єктивним контролем та великою потребою до нових вражень. На відміну від “літераторів”, “математиків” відрізняє хороша здатність до переробки інформації, розвинуте вербально-логічне (тобто лівопівкульове) мислення, здатність до узагальнень, високий суб’єктивний контроль над значущими ситуаціями і організацією поведінки, зрілі пізнавальні мотиви [4].

Таким чином, для аналізу феномену відповідальності можна використати концепцію функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини [5], які трансформують інформацію несхожим чином та роблять різний внесок у когнітивну діяльність людини. В цілому можна сказати, що півкулі (функціональна асиметрія яких так чи інакше пов’язана з асиметрією простору та часу [6]) можна розглядати як психофізіологічний фокус людсь-

кого організму, оскільки з їх функціями так чи інакше пов'язані такі сторони людської істоти, як механізми цілепокладання та пошуку (вибору) способів досягнення цілей, енергетична та інформаційна регуляція поведінки [7], фази сну, емпатія і рефлексія, екстраверсія й інтроверсія (властивості, що співвідносяться зі статевим диморфізмом), повільні та швидкі потенціали мозку, свідомість та безсвідомість, довільна і мимовільна сфери психічної діяльності, перша та друга сигнальні системи, сила та слабкість нервових процесів, їх лабільність та інертність, збудження та гальмування, “Я” та “не-Я”, ерготропні та трофотропні функції організму, симпатична та парасимпатична ланки вегетативної нервової системи та ін. [8 : 44–138].

Цікаво відзначити й те, що ліва півкуля здійснює вольове зусилля [9 : 78–80] і виявляє прагнення до маніпулятивно-вольової діяльності, в той час, коли права півкуля активна у стані творчості та вирішенні проблем. Слід сказати, що в цілому правопівкульова стратегія сприйняття, мислення та опанування світом є інстинктивно-інтуїтивним, емоційно-образним, конкретно-експресивним, цілісно-синкретичним світорозумінням, що формує багатозначно-метафоричний лінгвістичний та мотиваційно-смісловий контексти відображення дійсності, “пробуджуючи” до життя такі форми суспільної свідомості, як мистецтво та релігія [10]. Лівопівкульова стратегія, навпаки, є особистісно-вольовим, абстрактно-логічним, понятійно-концептуальним, дискретно-множинним світосприйняттям, яке сприяє формуванню однозначного лінгвістичного та мотиваційно-сміслового контексту відображення оточуючого світу та “пробуджує” до життя науку та філософію. Крім того, що дуже важливо для аналізу питання про соціально-правову відповідальність особистості, *права півкуля орієнтується на минулий час, а ліва – на майбутній*. В онтогенезі людини та у процесі розвитку культури в цілому простежується закономірність – еволюція мови йде від знаку природного до знаку штучного, від синкретизму – до аналітизму, а від них – до нового рівня мовної комунікації, яка потребує використання нелінійних форм писемності та мислення. У стані функціональної активності правої півкулі, яка притаманна релігійно-міфологічному світосприйняттю [10], людина емпатично сполучається зі своїм оточенням, що сприймається цілісно, багатозначно, метафорично; тут виявляється релігійний феномен довіри, здатності відображати світ некритично, виходячи зі свого досвіду. Створюються підстави для прояву емпіричного мислення. У стані функціональної активності лівої півкулі дійсність віддзеркалюється дискретно-множинним, аналітико-однозначним чином, а людина постає як відносно ізольована від зовнішнього світу, ситуативно-рольова особа, котра усвідомлює довільність, відносність, ілюзорність, “театральність” всього, що відбувається. Тут постають питання про свободу та волю, яка актуалізується у ситуації вибору саме за умов дискретно-множинної лівопівкульової реальності, котра створює передумови для поширення теоретичного мислення, для розвитку аналітико-скептичної рефлексії.

Треба відмітити, що в онто- та філогенезі живої істоти спостерігається поступове зростання півкульової асиметрії, найбільше вираження якої досягається у зрілому віці. Потім, у процесі старіння організму півкульова асиметрія поступово нівелюється. Виявляється стан функціонального синтезу півкуль, коли стара людина, збагачена життєвим досвідом, по суті “перетворюється у дитину” з її пластичною психікою, безпосередністю сприймання світу. Подібна схема спостерігається в більш конкретному контексті. На нейрофізіологічному рівні реалізується механізм “замикання”. Динаміка процесів “замикання” тимчасового зв'язку йде від асиметрії до симетрії та знову до асиметрії активності півкуль [11].

Важливо зауважити й те, що права півкуля, як вважають деякі дослідники, активна у стані гіпнотичного трансу, тобто права півкуля виявляється сугестогенною [12], вона активна у процесі вироблення психологічних установок. Можна припустити, що правопівкульові форми психічної діяльності актуальні у процесі соціальної адаптації (сугестії), де реалізується принцип зовнішнього локусу контролю, коли наріжне значення мають процеси емпатії, імітації, наслідування, які беруть участь у формуванні особистості дитини. Тут відповідальність формується як переважно психологічна установка, що не усвідомлюється людиною і може виступати у вигляді неусвідомлених її дій. На відміну від правопівкульових форм психічної діяльності, в полі яких людська істота не диференціює “Я” і “не-Я”, зовнішнє та внутрішнє, що має місце на початковому етапі онто- та філогенезу (коли актуальним виявляється процес соціальної адаптації як інтеграції у соціальну структуру реальності, який реалізується на основі принципу зовнішнього локусу контролю), лівопівкульові форми психічної діяльності пов'язані з формуванням “Я” людини як принципу внутрішнього локусу контролю (що дає можливість діяти відносно незалежним від зовнішнього середовища чином та проявляти принцип відповідальності). На цьому рівні відповідальність реалізується як усвідомлення і може виступати у вигляді усвідомлених дій людини.

Отже, ми можемо виокремити два аспекти відповідальності – правопівкульвий, неусвідомлений, що реалізується на рівні психологічних установок, та лівопівкульовий, усвідомлений, що реалізується на рівні усвідомлення морально-нормативного аспекту існування суспільства. Проблемний характер формування психологічних установок на відповідальну поведінку як правопівкульовий процес ми вже розглядали у наших статтях [5; 13].

Стисло можна констатувати, що чуттєво-сугестивний (правопівкульовий) досвід, який людина набуває у дитинстві, і який вона сприймає принципово некритично, в подальшому житті може трансформуватися у сферу критичного лівопівкульового каналу (внутрішнього локусу контролю, принципу соціальної відповідальності) разом з розвитком лівопівкульового світосприйняття, де будь-яка позитивна установка, що сформувалася у дитинстві, *перетворюється на негативну* (це пояснюється тим, що ліва півкуля, на відміну від правої, сприймає світ принципово критично-вольовим чином, тобто будь-який раціонально-логічний аналіз потребує використання рефлексії, контрастного мислення). Тому, як пише Е. Берн, коли дитині постійно навіюють щось, коли їй говорять: “Не роби цього”, – вона врешті-решт буде намагатися зробити саме це [14 : 192–206]. Таким чином, негативні (заборонні) психологічні установки, що вироблені у дитинстві, мають тенденцію трансформуватися в

дорослої людини на свою протилежність. Отже, будь-яка психологічна установка, яка вироблена у дитинстві, у дорослої людини має тенденцію до перетворення на антиустановку разом з розвитком лівопівкульового мислення. При цьому процес перетворення дитячих установок на антиустановки прямо залежить від міри функціональної “диспропорції” півкуль мозку, що обумовлює протиріччя між свідомим та безсвідомим (тобто ліво- та правопівкульовим аспектами психіки). Тому мета виховання і освіти в цілому полягає у поєднанні свідомого та безсвідомого, у формуванні цілісних, “парадоксальних” установок, що здатні інтегрувати психологічні позитивні та негативні установки (а також позитивні та негативні схильності людини, взаємодія між якими може вважатися “джерелом продуктивного розвитку особистості” (Е. Фромм), перетворити їх на дещо цілісне, в межах чого позитивні та негативні моменти існування людини сприймаються як рівноцінні елементи досвіду, що дозволяє інтегрувати їх у цілісно-гармонійну особистість, де виявляється така соціальна відповідальність, котра не суперечить глибинній природі людини, яка наявна на рівні “правопівкульової психіки”.

Що стосується формування усвідомлення (лівопівкульового) морально-нормативного аспекту людства, тут можна зробити важливий висновок. Річ у тім, що розвиток усвідомленого ставлення до морально-нормативного аспекту реальності практично не має нічого спільного з процесом ознайомлення учнів з морально-правовими нормами суспільства. Цей розвиток залежить від рівня розвиненості рефлексії майбутнього, що впливає з лівопівкульової активності людини. Це підтверджують дослідження провідних учених. Досліджуючи проблему відповідальності, психологи І.Д.Бех, Т.Г.Гаєва, С.Б.Єлканов, А.В.Лопуховська, Т.В.Морозкіна, А.П.Растігаєв, М.В.Савчин визначають її як системну якість, завдяки сформованості якої людина стає здатною усвідомлювати *віддалені наслідки своїх вчинків*, у неї розвивається висока чутливість до моральних ситуацій.

Розглянемо це більш докладно. Становлення такої риси людини, як відповідальність, простежується у ретроспективі норм покарання, що змінюються згідно до схеми еволюції півкульових функцій. Як відмічають П. О. Сорокін та О. Мень [15 : 195; 16], на початковій стадії розвитку людської цивілізації (коли розвинутим у людини був переважно правопівкульовий бік психічної діяльності) кара перевищувала злочин. Це зрозуміло, оскільки тоді людина існувала в умовах міфологічної (правопівкульової [10]) реальності, де все поставало як дещо єдине, а порушення цієї єдності дорівнювало руйнуванню всієї соціальної цілісності. Тому порушення, здавалося б, незначного табу було порушенням нормального існування певного етносу, суттєвою нормою якого була цілісність. Покарання в даному випадку було надто жорстоким. У релігійному плані це проявлялось у вигляді уявлень про пекло як місце вічних тортур. Як відмічав О. Мень, картини загробного світу, які ми знаходимо в книгах Давнього Сходу та Греції (це гомерівський Аїд, єврейський Шеол та ін.), майже завжди жахливі [16 : 193]. Потім, коли міфологічний світ етносів руйнувався, а людина постала як окрема особа (у якій активно розвивався лівопівкульовий бік психічної діяльності), відношення між покаранням та злочином вирівнювалось та зводилось до регулювання взаємин між окремими людьми. Звідси принцип “око за око, зуб за зуб”. Потім, з подальшим розвитком людини, її лівопівкульових здібностей, відношення між покаранням та злочином втрачає зовнішню диференціацію і постає справою сумління, переходить у сферу волевиявлення людини. Тут, як говорить Христос, значення має не лише злочин людини, а й її наміри.

Таким чином, спочатку в язичницьких кодексах покарання часто було більш тяжким, ніж провина, оскільки древні люди жили теперішнім і не сприймали майбутнє як дещо актуальне. Тому і покарання мало бути надто жорстоким, щоб сприяти формуванню усвідомлення майбутнього (яке реалізується переважно на рівні лівопівкульової рефлексії). Потім принцип “око за око, зуб за зуб” встановлює симетрію між провинною та покаранням, що ми знаходимо у Старому Заповіті. У Новому Заповіті карне право відокремлюється від морального. Крім того, на покарання тут заслуговує будь-яка гріхозна дія, що прогнозується людиною, котра замислила це у своїй свідомості. Таким чином, майбутнє стає актуальним і знову виникає асиметрія між покаранням та карою, але на більш високому рівні розвитку.

Отже, еволюція людства йде по шляху розвитку прогнозуючих здібностей, коли майбутнє набуває здатності мотивувати поведінку людини. У дикуна (та дитини), як довів П.О.Сорокін, вивчаючи питання злочину та покарання [15 : 195], практично відсутнє почуття майбутнього як чогось актуального, тому що він реагує тільки на те, що безпосередньо входить в орбіту дійсного моменту його життєдіяльності. Дикун майже *не спроможний мислити про майбутнє*, існуючи в екзистенційному просторі “раю” – “тут і тепер” (не-Я), та інтегрований у свій соціум і не володіючи спроможністю до саморефлексії. Тобто, дикун є позбавленим Я і практично не має можливості подивитися на себе з боку (що в психології називається функцією “рефлексивного”, “відбитого” Я). Тому відповідальна поведінка тут формується переважно на рівні психологічної установки. Усвідомлене ж ставлення до соціально-правової відповідальності виявляється у руслі розвиненої рефлексії майбутнього, що реалізується переважно на рівні діяльності лівої півкулі. Цю рефлексію майбутнього як лівопівкульову функцію і слід розвивати в учнів.

Рефлексія майбутнього впливає із здатності людини пов’язувати події причинно-наслідковими ланками, тобто з розуміння, що причина у теперішньому часі необхідним чином призводить до певного наслідку у майбутньому. Тобто рефлексія майбутнього пов’язана з тим, що людина сприймає потенційно-можливий аспект дійсності (майбутнє) на рівні актуально-дійсного аспекту (теперішнє), сприймає майбутнє як теперішнє. Цікаво, що це втілюється в духовному аспекті розвитку людини, тому що орієнтація на потенційно-можливий аспект дійсності є головною рисою віри. Як пише св. Павло, “Віра є здійсненням сподіваного, впевненість у невидимому” (Евр 11, 1). Як вказується у християнському катехізисі митрополита Філарета, “віра є впевненість в невидимому – як у видимому, в бажаному та сподіваному – як у теперішньому”. Тут слід зазначити, що віра як здатність орієнтуватися на потенційно-можливий аспект дійсності має бути пов’язана не лише з певною психологічною установкою (тут віра постає як акт фанатизму), а й з процесом усвідомлення (на рівні причинно-

наслідкової рефлексії майбутнього), тобто бути не лише суто релігійним, а й науковим феноменом. Тут виявляється певний синтез релігійного та наукового бачення світу, підсвідомого та самоусвідомленого аспектів людини.

Проведений аналіз дозволяє дійти висновків:

1. Наявні два аспекти відповідальності: підсвідомий (що реалізується на рівні психологічних установок) і свідомий (що реалізується на рівні усвідомлення морально-нормативного аспекту дійсності), який пов'язаний з прогнозуючою здатністю людини, рефлексією причинно-наслідкового підґрунтя світу, з мотиваційною орієнтацією на майбутнє і загалом на потенційно-можливу реальність. Ця орієнтація виявляє духовний вимір існування людини. Тому формування відповідальності як генералізуючої риси особистості передбачає сполучення її двох аспектів – підсвідомого та свідомого (згідно з концепцією "взаємопотенціуючого синергізму свідомості та безсвідомості" [17]).

2. Формування свідомого аспекту відповідальності пов'язане з розвитком уміння бачити наслідки теперішніх подій та дій людини, а це впливає із уміння рефлексувати дійсність на рівні причини-наслідку, із уміння будувати причинно-наслідкові зв'язки, що охоплюють як ближнє, так і віддалене просторово-часове оточення людини. Це, у свою чергу, пов'язане з розвитком саморефлексії (самоспостереження та самопогляду) – із усвідомленим відображенням своїх почуттів, емоцій, мотивів тощо, коли підсвідомі потенції організму підлягають рефлексії.

1. Тернопільська В. Питання відповідальності старшокласників // Духовність Українства. – Житомир, 1999. – С. 86–89.
2. Левківський М. В. Формування відповідального ставлення до праці в школярів. – К., 1997. – 216с.
3. Савчин М. В. Соціально-психологічні основи відповідальної поведінки особистості: Автореф. дис. ... докт. психол. наук. – К., 1997. – 39 с.
4. Изюмова С. А. Индивидуально-типологические особенности школьников с литературными и математическими способностями // Психологический журнал. - Т. 14, № 1. - 1993. – С. 132–138.
5. Вознюк О. В., Тичина О. Р. Людина, що навчається: головні аспекти нової парадигми освіти. – Житомир, 1998. – 229 с.
6. Доброхотова Т. А., Брагина Н. Н. Асимметрия мозга и асимметрия сознания // Вопросы философии. – 1993. – № 4. – С. 129–134.
7. Ананьев Б. Г. Билатеральное регулирование как механизм поведения // Вопросы психологии. – 1963. – № 5. – С. 84–96.
8. Голубева Е. А. Индивидуальные особенности памяти человека. – М.: Педагогика, 1980. – 151 с.
9. Немчин Е. А. Состояния нервно-психического напряжения. – Л.: Изд. ЛГУ, 1983. – 167 с.
10. Пучинская Л. М. Демоны правого полушария // Человек. – 1996. – № 1. – С. 30–38.
11. Кураев Г. А. Межполушарная асимметрия нейрональной активности мозга кошки // Сенсорные системы. Сенсорные процессы и асимметрия полушарий. – Л.: Наука, 1985. – С. 75-87.
12. Каструбин Э. М. Трансовые состояния и "поле смысла". – М.: КСП, 1995. – 215 с.
13. Левківський М. В., Вознюк О. В., Недашківська Т. В. Соціальна відповідальність особистості // Вісник Житомирського педагогічного університету. - № 5. – 2000. – С.12-15.
14. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – М.: Изд. ЦОЦ, 1996. – 397 с.
15. Сорокин П. А. Человек, цивилизация, общество. – М.: Политиздат, 1992. – 325 с.
16. Мень А. Истоки религии. – Брюссель: Depot Legal, 1991. – 428 с.
17. Поклитар Е. А., Штеренгерц А. Е. Сенсуализм Коменского в контексте современного учения о взаимопотенцирующем синергизме сознания и бессознательного // Коменський і педагогічна сучасність: Тези міжнародної наукової конференції. ОДУ. – Одеса, 1992. – С. 184–186.

Матеріал надійшов до редакції 8.09.2000 р.

Левковський М. В., Вознюк А. В., Недашківська Т. В. Соціально-правова відповідальність особистості.

В статті розглядаються два аспекта соціально-правової відповідальності особистості (підсвідомий і свідомий), ставиться задача їх інтеграції і розкриваються фактори процесу формування свідомої відповідальності як здатності до саморефлексії і орієнтації на потенційно-можливий аспект дійсності.

Levkivsky M. V., Voznyuk O. V., Nedashkivska T. V. Social and Legal Responsibility of a Personality.

Two aspects of moral and normative responsibility of a personality (subconscious and conscious) are analysed; the task of their integration is set; the factors of the process of forming the conscious responsibility as the ability to self reflection and orientation to potential and probable aspect of reality are revealed.